

הרב יוסף ש. מאיר
אלעד

מצבות עתיקות בבתי הקברות של וורמיישא ומגנצא

קהילות שו"ם, הן הקהילות העתיקות שלאורך גדות נהר הריינוס: שפירא, וורמיישא ומגנצא, הערש התורני של כל בני אשכנז לענפיהם. רבינו האור זרוע כתב כי 'רבותינו שבמגנצא ושבבורמשא ושבשפירא, הלא משם יצאת תורה לכל ישראל'.¹ בעולם ההלכה ידועות תקנות 'קהילות שו"ם', שהובאו בחיבורי רבותינו הראשונים והרמ"א ציינם בהנהגותיו לשולחן ערוך.²

על ראשית ימי החיים היהודיים בארץ אשכנז, במדינת ריינוס, קיימות מסורות רבות. להלן נתחקה אחר מצבות עתיקות מאד שנמצאו בקהילות שו"ם, מהן ניתן להיווכח על קדמותן של קהילות קדושות אלה.³

(א) בליקוטים שבסוף ספר מהרי"ל⁴ מובאת עדות המהרי"ל: 'שפעם אחת בימיו מצאו מצבה אחת בקברות מגנצא, והיה כתוב בה: שפחה חרופה. והיה הפרט מיום הקמתה עד יום שנמצאת י"א מאות שנה'. המהרי"ל נפטר בשנת ה' קפ"ז, לפי חישוב י"א מאות שנה שלפניו נגיע לתחילת האלף החמישי, היינו בשנת ד' אלפים לערך, בשלוש מאות שנה אחר חורבן בית שני, תקופת האמוראים.⁵

אמנם ראוי לברר אם אכן קבורה תחת המצבה הזו שפחה חרופה. בגמ' כריתות יא ע"א נחלקו רבי עקיבא ורבי ישמעאל אם שפחה חרופה היא חציה שפחה וחצייה בת חורין המאורסת לעבד עברי, או שפחה כנענית המאורסת לעבד עברי. הרי שלשתי הדעות בשביל שיהיה דין שפחה חרופה צריך שיתקיים המושג של עבד עברי, ועי' עוד בזה גיטין מג ע"א. והנה, בגמ' גיטין סה ע"א וקידושין סט ע"א, נאמר שאין עבד עברי נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג. ובירושלמי שביעית פ"י ה"א נאמר: 'כיון

¹ אור זרוע, ח"א, סי' תשנ"ב ס"ק ט'.

² ראה שו"ע אה"ע סי' נ"ג סעיף ג; שם, סי' קי"ח סעיף יט.

³ החומר דלהלן מבוסס ברובו על פי דברי המבוא לספר מנהגי וורמיישא לר"י שמש מאת מו"ח רבי"ש המבורגר, מכון ירושלים תשמ"ח, עמ' 76-73.

⁴ ספר מהרי"ל, מהד' מכון ירושלים תשמ"ט, עמ' תרכג.

⁵ יש שפקפקו בעדות זו, כך כתב בעניין זה א' אייזנשטיין, אוצר ישראל, כרך ו', עמ' 275: "על מהרי"ל (מפראג, טעות סופר הוא והחליף מהרי"ל במהרי"ל. יש"מ) מסופר שהעיד על מצבה אחת שהיתה בימיו בקברות מגנצא וכתוב עליה 'שפחה חרופה'... אך כל זה מפי השמיעה, ואפשר שטעות סופר יש כאן במספר המאות".

שגלו שבט ראובן וגר וחצי שבט המנשה בטלו היובילות. ולפי זה אם בטל היובל, התבטל דין עבד עברי ויורדת האפשרות שמדובר באמת בשפחה חרופה.

ואולי אפשר שאותם קדמונים נקטו להלכה כמו שהכריע בענין זה רבינו תם, הובא בתוס' גיטין לו ע"א ד"ה בזמן, 'דבבית שני נהג יובל'. ר"ת הוכיח זאת מהא דאמרינן בפרק ד' מחוסרי כפרה (בריתות יא ע"א) ואשמים איל צאן על אשמתם, מלמד שכולן שפחות חרופות בעלן, ושפחה חרופה היינו חציה שפחה וחציה בת חורין המאורסת לעבד עברי ועבד עברי אינו נוהג אלא בזמן שהיובל נוהג. עוד הוכיח זאת ר"ת מדין בתי ערי חומה שהיה נוהג בבית שני.

אלא שהרמב"ן שם דחה דעתו ולדבריו י"ש לומר שהיה דין בית בבתי ערי חומה נוהג בימי הלל מדבריהם, ואפשר שכל דיני יובל נוהגין כן מדבריהם בימיו ולא לעבור על דברי תורה ולהתיר עבד עברי בשפחה אלא להחמיר, היינו שרק לחומרא נהגו דיני יובל אבל לא להתיר שפחה לעבד עברי. וגם לדעת רבינו תם דווקא כיון שבבית שני היו קצת מכל שבט ושבט בארץ ישראל, שזה מוגדר לדבריו כמצב של כל יושביה עליה, יש דיני יובל ושפחה חרופה, אבל אחר החורבן, ולא כל שכן בגולה, שאין היובל נוהג אף דין עבד עברי בטל. ואפילו לדעת הריטב"א, קידושין כח ע"א, שכתב 'שארם מוכר עצמו בעבד עברי בזמן הזה אף על פי שאין יובל נוהג', מכל מקום גם לדבריו 'אין לו דיני עבד עברי הכתובין בתורה כיון שאין היובל נוהג', וממילא אין מקום לומר שהתירו לעבד עברי להינשא לשפחה כנענית.

אמנם לדעת אחרים שם בגמרא בכריתות 'בשפחה כנענית הכתוב מדבר ומאורסת לעבד כנעני'. ואם כן קיימת אפשרות שמדובר בשפחה שהייתה נשואה לעבד כנעני. על הימצאותם של עבדים אף בזמן מאוחר יותר באשכנז, ניתן ללמוד מדברי רבינו תם: 'וכן היה מנהג בני אשכנז שנוגעים העבדים ביין אחר שמלו וטבלו מיד' (תוס' עבודה זרה נז ע"ב ד"ה לאפוקי). והביא זאת הרא"ש, ע"ז פ"ד ס"ו: 'כן נהגו כל גדולי אשכנז שאין נוהגין ממגע עבדים אחר שמלו וטבלו לאלתר'. ועוד כתב הרא"ש, ביצה פ"ב ס"י יד: 'אם נשלח שליח נכרי לישראל ביום טוב מותר להאכילו ביום טוב וכן נוהגין באשכנז שיש להן עבדים ושפחות נכרים'. ובמציאות כזו שישנם עבדים ושפחות בבתי ישראל מסתבר שנישאו עבדים לשפחות, ועבדים כאלה שמלו וטבלו לשם עבדות נקברו אחר מיתתם על ידי אדוניהם היהודים, ואחת משפחות אלה נקברה תחת התואר 'שפחה חרופה' אף שאין זה אליבא דהלכתא לכולי עלמא.

(ב) מצבה עתיקה אחרת שנמצאה בעיר וורמיישא, פתחה אף היא דיון בבירור שאלת מועד התיישבותם של היהודים באשכנז, אגב דיון הלכתי סביב הכיתוב שעליה.

בשנת ה' תכ"ב הרסו שלישי העיר את חומת בית הקברות היהודי כדי להשתמש באבני החומה לצרכי בניה. רבי יוסף יוזפא שמש שהיה אז שמש הקהילה מסר בספרו מעשה ניסים פרק י"ב, כי בין השברים נמצאה מצבה עליה חרות: 'איש בחטאו מת'.

הוא שיער שמדובר במצבת אדם שמת מיתת בית דין, וזאת בהתאם לידוע לו שבוורמיישא עמד 'בית סקילה' ליד בית הקברות, בזמן שהיו דנים בעיר דיני נפשות 'ברשות ובציווי חכמים'.

אחד מחכמי וורמיישא, רבי משה מנהיימר (תק"ע-תרנ"ב) בספרו על יהודי וורמיישא, שיער שמדובר במצבה מזמן בית שני, זאת על פי דברי הגמרא בסנהדרין מא ע"א שארבעים שנה קודם חורבן בית שני פסקו מלדון דיני נפשות. אין צורך להניח שמדובר דווקא במצבה מסוף ימי בית שני אלא אפשר ומדובר אף בתקופה שקודם בנין הבית. ר"י שמש מסר טעם למנהג שאין אומרים בוורמיישא – בשונה משאר קהילות אשכנז – את פיוט 'אדון עולם' קודם ברכות השחר, כיון שילפי הנשמע נתייבשה הקהילה מימות חורבן בית ראשון, והיו נוהגין כמו שהיו נוהגים במקדש, כי גם שם היו מתחילין בבוקר בברכת בא"י וכו' ולא עם אדון עולם.⁶ אב"ד וורמיישא רבי יאיר חיים בכרך בעל חות יאיר (שצ"ח-תס"ב), מקור חיים סי' ו', כתב גם כן: 'קבלתי שזו הקהל ק"ק וורמיישא ישנה ועומדת לפני שנתייסר אדון עולם, ולכן לא קבלו עליהם אחר כך הפסקה זו באמירת פיוט אדון עולם בין נטילה לברכה'.

המסורות על זמנה של קהילה זו היו מקובלות באשכנז עד הדור האחרון. רבי יונה מרצבך אב"ד דארמשטאט ומראשי ישיבת קול תורה, יטען, שבאשכנז כמו בתימן נשתמרו מנהגים בצורתם המקורית מעת גלות ירושלים, והיה מזכיר את המסורת, שבני וורמיישא, בדומה לבני תימן, יצאו בגלות ראשון ולא עלו בעליית עזרא.⁷

אולם קשה להניח שאכן היה בוורמיישא בית דין של כ"ג דיינים סמוכים בארץ ישראל. ומסתבר יותר שהיה זה מיתה בידי בית דין לצורך שעה, וכמו שידוע ונפסק בהלכה בשו"ע חו"מ סי' ב: כל בית דין, אפילו אינם סמוכים בא"י, אם רואים שהעם פרוצים בעבירות היו דנין בין מיתה בין ממון. ואם כן, קשה להוכיח ממצבה זו זמן היסטורי להתיישבות היהודים בוורמיישא. לכאורה ניתן לשער השערה נוספת שכלל לא מדובר בהרוג ב"ד, אלא בחוטא ועבריין שמת באמצע חטאו, ולכן ראו לנכון לציין זאת.⁸

ג) לעומת זאת מצבה אחרת שעמדה בבית הקברות של וורמיישא נותנת לנו הוכחה די מדויקת לנידון שלנו.

⁶ מנהגים דק"ק וורמיישא, מכון ירושלים תשנ"ב, עמ' רמג.

⁷ הרב יונה מרצבך - פרקי חיים דרכו ופעליו, בני ברק תשס"ד, עמ' 107 (על פי רשימות בנו רא"ש מרצבך).

⁸ דבר זה ניתן אולי להוכיח מהמשנה בסנהדרין מ"ו ומהנפסק ברמב"ם סנהדרין יד, ט שלאחר שנתאכל בשרו של הרוג הבית-דין, היו מלקטין את עצמותיו קוברים אותו בקברי אבותיו, כאחד האדם, ומבלי להדגיש את היותו הרוג ב"ד. אולם בתוספתא שם ואמר שדוקא שלוחי ב"ד היו עושים זאת והרוגי ב"ד אינם נקברים בקברי אבותיהם - הערת המערכת.

בספר מנהגות וורמייזא של רבי יהודה ליווא קירכום⁹, מסופר על פרעות שערכו הנוצרים בשנת שע"ה בקהילת וורמייזא הם ניתצו מאות מצבות בבית הקברות, ועוד יהיה על בית העלמין מצבה אחת שהיה ישן אלף וחמשה מאות שנים וכמה שנים יותר, והיה משברים אותה המציבה חתיכות חתיכות ושלחה אותה חתיכות מעבר לים. חישוב פשוט מגלה שהמצבה הזו הייתה לפחות משנת ג' תתע"ה, היינו פחות מחמישים שנה אחר חורבן הבית השני.

רבי יעקב קופל באמברגר אב"ד וורמייזא (תקמ"ד-תרכ"ד), ציין לדברי המשנה בשקלים פ"ב מ"ה, שמותר המת, היינו אם נשאר כסף מהסכום שגבו לצורך קבורת עני, רבי נתן אומר מותר המת בונין לו נפש על קברו. הרע"ב שם ועדו מפרשים הסבירו שנפש היא מצבה, וכן בקרבן העדה על הירושלמי, ומדברי המשנה משמע שלעניים בדרך כלל לא היו עושים מצבה אלא רק במקרה שנותר עודף מסכום הגביה, ומכאן שבזמן חורבן הבית הייתה הקהילה בוורמייזא מבוססת וחיו בה עשירים. על סמך כמה ראיות, וכנראה גם על פי העדות לגבי מצבה זו, כתב ר"ק במברגר קונטרס שלם שנועד להוכיח "שק"ק וורמייזא נתישבה כבר בימי חכמי הש"ס או קודם לזה".¹⁰

(ד) קבר עתיק נוסף שנמצא במגנצא מסר עליו החתם סופר, בשו"ת או"ח סי' ט"ז: רבי שמעון הגדול שהארי' ז"ל בחר בפיוטיו בראש השנה ויום הכיפורים שהם מתוקנים על דרך האמת אחרי פיוטי הקליר, והוא עצמו התפלל אשכנזית במגנצא, והגאון רבי עמרם מסדר תפלות ישראל מקומו במגנצא וראיתי קברו, וכן רבי אמנון בעל ונתנה תוקף - ביתו עדיין שם. בתשובה נוספת, שו"ת החדשות סי' י', כתב החת"ס: "ויהיה יודע כי ערי פראנקיא הם כל קהלות אשכנז מתחת פרווהא = פרוור דפיוורדא... משם ולהלן מגלילות ווערצבארג ולהלן, משך נהר מאינוס וריינוס עד הים הגדול ובכלל, הם ערי פראנקיא, ובכללם פראנקפורט, מגנצא, וירמשא, מעץ, מנהיים וכדומה. ורוב מנהגם על פי רב עמרם גאון אשר עמדתי על קברו במגנצא, ורבי יואל, ורבי אפרים בבונא, ובעלי התוספות, ורש"י, ומהר"ם מרוטנבורג, והרא"ש והשור".

רב עמרם גאון נפטר בשנת ד' תרל"א, ורק כמאה שנה לאחר מכן (בשנת ד' תשכ"ה) נולד רבינו גרשום מאור הגולה ששימש כראש ישיבת מגנצא, אך כבר רב עמרם גאון עצמו כתב כי "כל קהלות שבארץ אשכנז כלם זכורים לאלף טובות וברכות, שכלם מלאים תורה ומצות כרימון ומעשיהם מעשים נאים, ומחמירים

⁹ מנהגות וורמייזא, מכון ירושלים תשמ"ז, עמ' רט. לדברי לי' לוויזוהן, שראה את כתה"י המקורי (שאינו קיים עוד בימינו), הקטע הזה הוא הגהה בשולי הספר, מידו של כותב אחר. עיי' נפשות צדיקים, פפד"מ תרט"ו, עמ' 3.

¹⁰ ראה מאמרו על רבי אלעזר הקליר, קובץ המעין, כרך טז גליון א, תשרי תשל"ו, עמ' 14.

בבדיקת שרפה ובטבילת הנדה ובכל מה שראוי להחמיר.¹¹ וממילא אף לפני ימי רבינו גרשום התקיימו קהילות חשובות באשכנז, ורבינו עמרם גאון ששיבח אותן, לפי מסורת זו שהעיד עליה החת"ס, נקבר באחת הוותיקות שבהם – קהילת מגנצא.

ברם יש הסבורים שרוב עמרם הקבור במגנצא אינו רב עמרם הגאון הנודע מבבל, אלא גאון אחר בשם רב עמרם מזמנו של רש"י (ד' ת"ת בערך).¹² ספק זה לצד סיפור פלאי על גבורת אותו 'רב עמרם' מסר רבי גדליה ך' יחיא בעל שלשלת הקבלה: 'אני הצעיר ראיתי בקונטרס ישן אופן קבורת רב עמרם ולא ידעתי אם הוא זה הגאון שבמתא מחסיא ששלח הסדור או אם הוא גאון אחר. ועם כל זה בחרתי להציג לפניך הדבר, רב עמרם היה במגנצא עיר גדולה על נהר דינוס וילך הרב להקים ישיבה בעיר קלוגנייה ויהי כי זקן מאד צוה לתלמידיו שאחרי מותו יקברוהו אצל אבותיו במגנצא, ויענו תלמידיו כי זה להם לסכנה גדולה, והשיב להם תטהרו אותי ותשימוני בארון ואחר כך בספינה קטנה על הנהר ותניחו הספינה שתלך מאליה. ואחרי מותו השלימו התלמידים את נדרם והספינה הלכה מיד אחר מרוצת המים עד שהגיע נגד עיר מגנצא. כשגילו תושביה הנוצריים של מגנצא את הארון ניסו למשותו מן המים ולא הצליחו, רק כשהגיעה סירה שישבו בתוכה כמה מיהודי מגנצא התקרבה אליהם הספינה עם הארון, הם פתחוה ומצאו בתוכה את גופת הצדיק ולצידו מכתב: 'אחי ורעי בעלי ברית ק'ק מגנצא! הנה באתי אליכם כי נפטרת לעולמי בק'ק קולוגנייה ומבקש אני שתקברוני בקבר אבותי ולכלכם חיים שלום, נאם עמרם'.¹³

¹¹ סדר רב עמרם גאון, מהדורת גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' טז, (ועיי"ש בחילופי הגירסאות).

¹² ראה רנ"י הכהן, אוצר הגדולים, ח"ז, עמ' שלב.

¹³ שלשלת הקבלה, מהד' ירושלים תשכ"ב, עמ' פב-פג.